

Лапшин С.А. Характеристика політичних поглядів Б. Хмельницького та особливості їх формування / С.А. Лапшин // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць. – Вінниця, 2017. – Вип. 25. – С.25-30.

УДК 94 (477.5)

С.А. Лапшин

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ФОРМУВАННЯ

У статті аналізуються особливості становлення та характерні ознаки політичних поглядів Б.Хмельницького як політичного лідера, а також його вплив на становлення української державності.

Ключові слова: гетьман, політична культура, козацтво, Гетьманщина.

Постать Б.Хмельницького є центральною в історії України, оскільки саме з його ім'ям пов'язане формування та становлення української козацької держави. Політичні погляди Б.Хмельницького знайшли відображення у Національно-визвольній війні, встановленні міждержавних зв'язках та діяльності гетьмана у інших сферах.

Історіографія проблеми становлення політичних поглядів Б.Хмельницького налічує ряд робіт наступних авторів: В.Горобця, М.Грушевського, В.Смоля, В.Степанкова та ін. Проте комплексне дослідження даного питання відсутнє.

Метою даного дослідження є аналіз політичних поглядів Б.Хмельницького в контексті історичних подій Національно-визвольної війни українського народу та формування української козацької держави.

Характеризуючи політичні погляди Б.Хмельницького, в першу чергу варто врахувати його походження та життєвий досвід - сам гетьман, незважаючи на своє дрібношляхетське походження, вважав себе козаком і завжди підкреслював свою приналежність до козацтва, до Запорізького війська. Крім того, Б.Хмельницький очолив Національно-визвольну боротьбу

українського народу, у поважному віці, пройшовши складний життєвий шлях, набув значного досвіду, який також здійснював вплив на формування політичних поглядів та політичну діяльність гетьмана.

Переважна більшість дослідників Національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького справедливо дотримувалися думки, що гетьман, закликаючи козаків до повстання проти Речі Посполитої, передбачав досягнення обмеженої мети: припинити свавілля королівської адміністрації в Україні та поновити козацькі привілеї, що були надані козакам у минулому польськими королями, усунути переслідування православної церкви і православних вірян, нарешті, відстояти особисту козацьку честь і гідність. Це знайшло відображення в універсалах гетьмана: «...ми зазнали чимало шкоди і кривд від ляхів і різних панів, які порушили наші права і зневажали наше військо Запорозьке, через що Україна наша, і слава, і Божі дома мало не загинули... Ось чому хочу я шаблею знищити цього неприятеля» [1, с.176]. У наступному універсалі Б.Хмельницький пропонує „скинути ярмо урядовців” і здобути свободу – ту, що „наші батьки кров’ю окупили” [2, с.147]. Подані універсали свідчать, що головна причина Національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького полягає у прагненні звільнитися від національного поневолення з боку Польщі. Важливо, що практично питання про вихід України зі складу Речі Посполитої не ставиться, йдеться лише про встановлення національно-територіальної автономії.

Натомість, під впливом перемог літа–осені 1648 р., під час дипломатичних перемов на початку 1649 р. Б.Хмельницький виголосив політичну програму українського державотворення: «Правда це, що я мала і незначна людина, але бог дав мені, що я є одновладцем і самодержцем руським... Я вже довів, про що ніколи не думав, далі завершу, що задумав. Виб’ю з лядської неволі весь руський народ, а що перше я воював за-шкоду і кривду свою, тепер буду воювати за нашу православну віру... За кордон на війну не піду, на турків і татар шаблі не підніму, досить маю на Україні, на

Поділлі і Волині, досить вигоди, достатку і пожитку в землі і князівстві своєму, по Львів, Холм і Галич» [3; Арк.426].

Успішність Національно-визвольної війни, перемоги українського війська над польською шляхтою, постать Б.Хмельницького як державного діяча, полководця, дипломата, легендарна відвага та вправність у бойових діях запорізьких козаків викликали захоплення сучасників всього світу. В короткий період і за екстремальних умов бойових дій, створена Б.Хмельницьким козацька держава характеризувалася високими демократичними принципами організації. Зокрема, при гетьманові існував дорадчий орган - Рада Генеральної старшини, яка обговорювала найважливіші питання державного життя. Водночас на Запоріжжі діяла Рада січової старшини на чолі з січовим отаманом. Ще одним важливим органом самоврядування була полкова Рада, яка крім поточних питань полкового життя, обирала з участю козаків полкову старшину та полковника.

Відзначимо, що Б.Хмельницький запровадив ефективну податкову систему, планував налагодити карбування власних грошей, встановив і підтримував дипломатичні відносини з багатьма країнами. Зокрема, з Польщею, Туреччиною, Молдавією, Волощиною, Австрією, Швецією, Італією, Трансільванією, які визнали Україну як суб'єкт міжнародних відносин.

Водночас він організував ефективну і розгалужену службу розвідки. Великий канцлер литовський Ольбрахт Радзивілл писав у своєму щоденнику «про розвідників Хмельницького, котрих він мав повсюди, навіть у Венеції». Український історик І.Крип'якевич зауважував, що гетьман «мав не тільки дуже точні відомості про події у Польщі, Криму, Туреччині, карпатських князівствах, але також стежив за політикою Швеції, Німеччини, Австрії, Італії, збирав потрібні відомості через своїх послів та агентів, користувався повідомленнями чужоземних посланців. Зібрані відомості він умів використовувати для політичних цілей — своїми рішеннями захоплював ворогів зненацька» [2; с.45].

Зазначене, як і продумана, ефективна й злагоджена організація адміністративно-територіального, судового та військового устрою, давало надію Б.Хмельницькому утвердити українську державу. Навесні 1649 р. Б.Хмельницький після цілого ряду блискучих перемог над поляками мав можливість це здійснити. Разом з ордою хана Іслам-Гірея він узяв облогою польське військо під Збаражем. На допомогу своєму війську вирушив король Ян Казимир з 200-тисячною армією, яка була оточена і блискавично розгромлена українським військом, а сам король був взятий у полон.

Але вже під час битви під Зборовом Ян Казимир, скориставшись зрадою Б.Хмельницького кримським ханом, який в результаті підкупу поляками, зрадив та схилив гетьмана підписати не вигідний для України Зборівський договір, що звів нанівець попередню перемогу. Збараська битва та Зборівський договір знаменували собою завершення першого блискучого періоду Національно-визвольної війни, після якого настали важкі випробування, що закінчилися врешті-решт втратою хисткої державності після підписання Переяславської угоди. Та попри це українська держава Б.Хмельницького стала прикладом того, як у результаті прагнення до свободи та власної державності на боротьбу піднялися всі соціальні прошарки українського суспільства, ядром якого виступило козацтво. Основою цієї боротьби стали патріотичні засади – любов до рідної землі, віра, мова, культура. Підґрунтям цієї ідеологічної скерованості був високий рівень освіти в тогочасній Україні, вірність народу традиціям, висока духовність православ'я [5, с.47-48]. Так, в одному з універсалів гетьмана висловлюється думка, що поляки пішли від савроматів і русів. Українці та поляки трактуються як народи спільного кореня, тому між ними має настати мир. А війна, котра почалася, була неминучою: козаки «мусли не без причини почати війну й підняти нашу зброю на поляків», бо надто нестерпним був гніт з боку польської шляхти [4, с.185].

Своїми дипломатичними та військовими заходами Б.Хмельницький домігся майже повної міжнародної ізоляції Речі Посполитої, яка до цього

часу у військовому аспекті вважалася наймогутнішою державою Європи. Він заручився збройною допомогою Кримського ханства, досяг прихильного нейтралітету Туреччини й Трансільванії, примусив Молдавію розірвати союз з Річчю Посполитою, уклав дружні стосунки з Венеціанською республікою, вступив у перемовини зі Швецією.

Описуючи своє враження від гетьмана Б.Хмельницького, Павло Алеппський підкреслював: «Так ось він, Хмель, якого слава й ім'я рознесли по всьому світу». Багато і захоплено писав мандрівник про освіту в Україні: «Всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість дружин і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб... Число письменних особливо збільшилося з часу появи Хмеля». Павла Алеппського вразила велика друкарня у Києво-Печерській лаврі, де «виходять усі їхні церковні книги дивного друку, різного кольору і вигляду, а також малюнки на великих аркушах, визначні місця країн, ікони святих, вчені дослідження тощо» [3;Арк.426].

Важливим компонентом у характеристиці політичних поглядів Б.Хмельницького є його талант полководця. Почавши з організації масових рухів повстанців, він переходить до операцій добре вишколеного, добірного, але нечисленного за кількістю війська. Використавши в організації української армії свій попередній військовий досвід і залучивши талановитих полководців, зокрема І.Богуна та М.Кривоноса, Б.Хмельницький сповідував вирішальну роль проводу у війську, роль авторитету командування та його уміння підтримувати дисципліну. Польське військо здебільшого кількісно переважало українське військо, але зазнавало поразки через відсутність серйозного й авторитетного командування. Навпаки, від самого початку боротьби Б.Хмельницького українське військо було згуртоване залізною дисципліною й послухом своєму командувачеві. Прикладом того, як Б.Хмельницький виховував козаків, є факти, коли вони свідомо йшли на смерть, на тортури як «язики», яких брали у полон поляки, і вони під тортурами давали ворогові неправильні відомості й рятували своє військо,

або коли в битві під Берестечком козаки вразили світ своєю мужністю, фанатичною вірою в перемогу.

Моральні чесноти війська Б.Хмельницького сучасники вбачали не лише в регулярних засадах організації, умінні перемагати з меншими силами, а й у широкому світогляді козаків, у їх релігійній і національній згуртованості і зосередженості на єдиній провідній меті — перемозі. Саме ці засади завдяки таланту Б.Хмельницького створили у середині XVII ст. в Україні непоборну армію, одну з найкращих у тогочасній Європі. Виявом незвичайної на ті часи дисциплінованості війська Б.Хмельницького було й те, що не лише козацькі, а й наймані татарські загони не наважувалися чинити грабунки у здобутих містах. Навіть поляки з подивом висловлювалися про жорстку дисципліну, послух і нечунані доти покарання за порушення у війську Б.Хмельницького. Основами тих чеснот і високої жертвовності та дисципліни були виплекані з часів Київської Русі такі риси воїнської доблесті, як честь, хоробрість.

Б.Хмельницький вмів застосовувати новітню тактику, що з'явилася у Європі в часи тридцятирічної війни. Апогеєм його таланту полководця перемагати з меншими силами була битва під Батогом, блискучий реванш за поразку під Берестечком. Польський історик Людвік Кубаля, який присвятив багато років дослідженню життя й діяльності Б.Хмельницького, порівнював українського гетьмана з його сучасником – очільником Англійської революції середини XVII ст. Олівером Кромвелем, відзначаючи при цьому, що завдання у Б.Хмельницького виявилось набагато складнішим, оскільки «він не мав у своєму розпорядженні вишколеної інтелігенції й засобів старої, сильної держави» [2; с.291-293].

Відзначимо, що фактично з 1650 р. спостерігається зміна у державницькій політиці Б.Хмельницького. Він схиляється до ширшої орієнтаційної політики, здійснює пошук нових союзників у Національно-визвольній боротьбі. Зокрема, у «Листі великому візирів Туреччини» від 2 серпня 1650 р. гетьман пише: «Ми послухали наказу могутнього царя і хочемо йому служити всіма способами з особливою вірністю, а полякам ми

відтепер цілком не хочемо вірити, бо вони досі вже дуже часто ошукували» [1,с.243]. Б. Хмельницький наголошує на прагненні до союзу з іншою державою, яка зважатиме на інтереси козацтва: «Наш рішучий намір – завжди вірно й правдиво служити могутньому цареві, бути в добрих стосунках і взаєморозумінні з усіма високими урядовцями Високої Порти і навіть з усією турецькою нацією» [1,с.224]. Свідченням поглиблення відносин з Туреччиною є підписаний Б.Хмельницьким «Договір про торгівлю на Чорному морі» (датується 1650-ми рр.).

Українська держава доби Б.Хмельницького сформувалася на двох принципових засадах, що часто вступали між собою у протиріччя – демократії та авторитаризму. На початковому етапі Національно-визвольної боротьби переважають демократичні засади, про що свідчить існування таких суспільних явищ та норм: функціонування Військової (Генеральної) ради, у якій право голосу мали всі козаки; виборність усіх посадових осіб від сотника до гетьмана; відсутність жорстких міжстанових розмежувань, що давало змогу міщанам і селянам «покозачитися» і стати частиною привілейованої верстви – козацтва [4, с.324-327].

Пізніше, коли зовнішньополітична ситуація стає критичною політичні дії Б.Хмельницького дедалі більше набувають рис авторитарні засади політичного режиму. Безпосередніми виявами цього процесу були: поступове обмеження впливу «чорних» рад та витіснення їх старшинською радою; зосередження всієї повноти влади в руках гетьмана; домінування командних методів управління в державному житті; встановлення спадкового гетьманату, тенденція до переростання гетьманської влади в монархічну.

Варто наголосити й на провідній ролі Б.Хмельницького у процесах формування української національної держави, функціонування її уряду, розробки та здійснення соціально-економічної політики. Українська держава Б.Хмельницького викликала захоплення численних сучасників – дипломатів, мандрівників, літописців. Італієць Альберто Віміна, який особисто знав гетьмана й неодноразово спілкувався з ним, у своїх спогадах писав про

український народ у період його найвищого злету в часи Хмельниччини. Особливо його вразила демократична форма правління козаків – скликання Ради для обговорення важливих державних питань, коли козаки у присутності гетьмана спільно їх вирішували. Подорожні нотатки сирійського архідиякона Павла Алеппського, який описав подорож антіохійського патріарха Макарія Україною у 1654 і 1656 рр., зафіксували для нас подробиці побуту і звичаїв українців, які здивували мандрівника тим, що скрізь зустрічали хлібом-сіллю як символом добробуту [5, с.50].

Отже, Б.Хмельницький із перших років Національно-визвольної боротьби мав чітко визначену мету – розбудову незалежної держави, що охоплювала б усі землі тодішнього етнічного розселення українців. Однак, становлення української держави безпосередньо залежало від успіхів війська гетьмана Б.Хмельницького. Після поразки козацьких військ під Зборовом однойменний договір визначав українську державність як автономну у складі Речі Посполитої. А в період з 1652-1654 рр. Україна юридично і фактично виступала як цілком суверенна держава, що «не визнавала над собою іншої влади, крім влади свого гетьмана» [3, Арк.426].

Політичні погляди Б.Хмельницького детально викладено в «Договірних статтях», підписаних у березні 1654 р. з Московською державою. Аналізуючи їх, можна зробити висновок, що в сучасному розумінні встановлювалася автономія України. У статтях йдеться про підданство не Московській державі, а безпосередньо цареві. Крім того, союз двох держав планувався з боку Б.Хмельницького як союз вільного з вільним і рівного з рівним, як союз, що підписується, у першу чергу, для військової взаємопідтримки. За українським населенням залишалися їхні майнові права, навіть більше – цар повинен був дати жалувані грамоти на володіння майном [6; с.209]. Уся влада на території України зосереджувалась у руках гетьмана, який мав обиратися на демократичних засадах без участі представників царя. Російський цар отримував інформацію про вибори і приймав присягу гетьмана. У міжнародних відносинах Україна також визначалася вільною:

прийом послів інших держав і переговори з ними гетьман міг вести самостійно. Царя лише інформували про міжнародну діяльність. Але відносини з Туреччиною та Польщею можливі були з дозволу монарха Росії. Передбачалося, що Росія стане гарантом безпеки України, своїми військами вона мусить оберігати її кордони з Польщею, а південні кордони охоронятимуться самостійно за матеріальної допомоги Росії.

Значне місце в «Договірних статтях» відведено проблемам козацтва. Гетьман Б.Хмельницький пропонував зберегти за ними усі права, отримані ще за часів Запорозької Січі, включно з матеріальним самозабезпеченням. Кількість реєстрових козаків мала сягати 60 тис.

Водночас договір свідчить, що заради союзу з Московською державою Б.Хмельницький пішов на суттєві обмеження прав і вольностей козацтва. Зокрема, на козацьких територіях встановлювався нагляд за збором податків, було висловлено побажання підпорядковувати київського митрополита московському патріарху, заборонено прямі відносини гетьманів з турецьким султаном і польським королем, встановлювався контроль за зовнішньополітичною діяльністю, було відмовлено у регулярній платні Запорозькому війську, обумовлено видачу московських утікачів тощо [8, Арк.16-17].

Таким чином, дослідження політичних поглядів і державного мислення Б.Хмельницького яскраво засвідчують, що гетьман був фундатором української козацької держави. Політична та державна системи, сформовані Б.Хмельницьким базувалися на правовому статуті Речі Посполитої та козацькому звичаєвому праві. У внутрішньодержавній діяльності гетьман в першу чергу дбав про забезпечення прав світської гілки влади, тобто козаків, та церковної – духовенства, передусім православного. Важливу увагу гетьман приділяв захисту інтересів української шляхти та всього українського народу. Саме захист цих прав і вольностей став причиною очолюваної ним Національно-визвольної війни, яка об'єднала усі прошарки суспільства у спільну боротьбу проти гніту польської шляхти. Саме

Національно-визвольна війна стала визначальним чинником формування української держави – політичної влади, військової структури (козацького війська), адміністративного апарату, упорядкування фінансової сфери та налагодження закордонних зв'язків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т., 14 кн. – Т. III. – Кн.1. – К., 2001. – 560 с.
2. Грушевський М.С. Про батька козацького Богдана Хмельницького. / М.С.Грушевський. - Дніпропетровськ: Січ, 1993. – 55 с.
3. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 210. – Спр. 313 «Документи Богдана Хмельницького». – Арк. 426—427.
4. Історичні постаті України: Іст нариси: збірник /Упоряд. та авт. вст. ст. О.В. Болдирев. – Одеса: Маяк, 1993. – 384 с.
5. Горобець В. Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // Український історичний журнал. — 1995. — № 4. — С. 45-55.
6. Шульженко Ф.П., Андрусак Т.Г. Історія політичних і правових вчень / Шульженко Ф.П., Андрусак Т.Г. - К.: Юрінком Інтер, 1999. – 304 с.
7. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К.: Либідь, 1993. – 503 с.
8. Центральний державний архів України м. Київ. – Ф.222. – Оп.1. – Спр.291 «Статті Богдана Хмельницького» 27 березня 1654 р. - Арк. 16–17.

S.A.Lapshyn. Features of the formation and characteristics of political opinions of Bogdan Khmelnytsky

This article analyzes the features and characteristics of the formation of the political views and activities of B.Khmelnytsky as a political leader as well as its impact on the development of the Ukrainian history, culture and formation of the Ukrainian state.

Keywords: a Hetman, political culture, Cossacks, the Cossack Hetmanate.

С.А.Лапшин. Характеристика политических взглядов Б.Хмельницкого и особенности их формирования

В статье анализируются особенности становления и характерные черты политических взглядов и деятельности Б.Хмельницкого как политического лидера, а также его влияние на развитие украинской истории, культуры, становления украинской государственности.

Ключевые слова: гетман, политическая культура, казачество, Гетманщина.